

BETEGSÉGEK OKOZÓI: MÍTIKUS LÉNYEK, BETEGSÉG DÉMONOK Adatok a magyarországi szlovákok hiedelmeihez és népi orvoslásához

„Illemre nézve a csabai közepet tart a magyar és a felföldi tót közt.” – írja Haan Lajos 1858-ban Békés-csaba monográfiájában, s eme megállapítása szélesebben értelmezve ma is helytálló.¹ A magyarországi szlovákok hagyományos kultúrájuk számos elemével, az elszármazási helyeikről magukkal hozott tudásanyaggal kötődnek az anyanemzet hagyományos kultúrájához, mely azonban az idők folyamán változott, s e változások során a környezet, a magyar paraszti kultúra elemei is szervesen beépültek kultúrájukba.² Nemcsak e kettősség teszi a magyarországi szlovákok kultúráját sajátossá: hasonlóan a határokon túl élő magyarsághoz, e szórvány kisebbség kultúrája is számos archaikus elemet őriz.³ Az említett sajátosságok igen jól ragadhatók meg a népi orvoslás területén, ezek közül mutatok be néhány elemet saját gyűjtésemből.

A Szlovák néprajzi atlaszhoz készült kérdőív III/B részének 166-os sorszámmal jelzett kérdéscsoportja a mitikus lényekre vonatkozik, s számos olyan lényről kíván adatot kapni, amelyek a magyar nép hiedelemvilágában sem ismeretlenek, a nekik tulajdonított cselekedetekben és egyéb vonásokban azonban eltérések mutatkoznak/hat/nak.⁴

A *grogolica-buhinka* női mitikus lényt a szlovák folklórban archaikusnak tekintik, az Atlaszhoz való gyűjtések során – a munkában résztvevő kollégák szóbeli közlése alapján – az anyaországban nehezen tudták adatolni. Bükkszentkereszten azonban erről a lényről számos hiedelemmonda él, s alakja kapcsolódik a népi orvosláshoz is, a *váltott gyermek* képzetéhez.⁵ A váltott gyermeket a magyarországi szlovákok *vičaruvané maličké*-nek nevezik, s ez nyelvi tekintetben is rokon a magyar kifejezéssel, szenvedő igenév, vagy a *vičaruvali maličké* kifejezést használják, amely t. sz. 3. személyű igealak, s amely személytelenség kifejezésére is szolgál, ennél fogva inkább tabu jellegű betegség megnevezés. A *buhinka* addig lophatta el a kisgyereket, amíg nem volt megkeresztelve, s anyja a tilalom ellenére kiment a házból, őrizetlenül hagyva gyermekét. Hosszú hajú, meztelen testű alaknak képelték, derékig lógó mellekkel, *hogy szoptatni tudja az ellopott gyermekeket*.

Nem tekinthető véletlennek, hogy éppen itt őrizte meg a kollektív emlékezet igen erőteljesen e szlovák mitikus lényt és a hozzá kötődő képzeteket, hiszen Bükkszentkereszten számos fogyatékos ember él. Némelyek fogyatékoságát azzal magyarázzák, hogy gyermekkorukban kicserélte őket a *buhinka*. A falu közössége együttérően viszonyul a fogyatékos személyhez és családjához is. Az említett nőalak némely vonása alapján rokonítható több, a magyar folklórban meglévő mitikus illetve hiedelemlényrel pl. az *együtt háló lidérccel, a vadlánnyal*.⁶ Ez a rokonság főképp a bükkszentkereszti hiedelemmondák azon mozzanatá-

¹ Haan 1858. 45.

² Gyivicsán /Főszerk./ 1996. 37-38.

³ Dömötör 1981. 71.

⁴ Kovačevićová /Szerk./ 1970. 203-209.

⁵ Ziláková 1995. 128-129.

⁶ Dömötör 1981. 83., 95.

ból válik világossá, amely a *buhinka* megfogásának módjára utal: csizmát kellett kitenni, s a *buhinka* mindig két lábbal ugrott bele a fél pár csizmába, benne szorult, nem tudott eltűnni, így elfoghatták.

Számos egyéb, a szlovák folklórra jellemző mitikus lény is él a bükkszentkereszti néphagyományban, így a *víla*, amely éjfélkor az utcán egyedül járó fiatal férfit táncoltat halálra, de inkább csoportosan táncolnak, vagy a *vlkolak* – farkasember, aki délből változik férfiből farkassá, s kis híján felfalja a saját feleségét. E mitikus lények konkrét, megtörtént esetek szereplői. Azonban nem folytatom a *víla* és *vlkolak* köré csoportosítható megrázó, drámai történetek kibontásával, a *váltott gyermek* képzetére hozok példát más tájegységről, amely a magyarországi szlovákok kultúráját tekintve más típust képvisel, mint a bükki ipari kolónia típusú települések.

Bakonycsernyén jegyeztem le a következő történetet:⁷ Egy jobb módú házaspár egy év elteltével vette észre, hogy a gyermekük nem fejlődik megfelelően. Az adatközlő az elbeszélés során *angolkórosnak* nevezte a gyereket. Egyszer jött a faluba egy koldus – kinézetre, öltözködés tekintetében azonban nem úgy írja le az adatközlő, hogy az idegen férfi alakja megfeleljen a falu által általánosan elfogadott koldus-képnek. Itt utalnék arra, hogy a magyar folklórban a garabonciás némelykor koldus alakban jelenik meg, s Bakonycsernyén is ismeretesek a garabonciás alakjához kötődő történetek.⁸

Az idegen férfi tehát tudomást szerzett arról, hogy a váltott gyermek apja ökröket adott el, s felajánlotta neki, hogy jó pénzért meggyógyítja gyermekét. Az apa ráállt, s mivel maga is kíváncsi volt, mi módon fogja az idegen meggyógyítani a beteg gyermeket, kileste. Felmászott a padlásra, s a pitvar feletti részen a rések közt – olyan technológiával volt építve, hogy ez lehetséges volt – megleste a gyógyító eljárást. Előzőleg az idegen kért tőle egy kosárnyi tojást. Tűzet rakott a pitvar közepén, fölé akasztott egy bográcsot, majd beleütötte a kosárnyi tojást, a héját meg kör alakban a tűz köré dobálta. A beteg gyermeknek azt parancsolta, hogy járjon körbe a tűz körül, s a gyermek megszólalt:

<i>Jať sem, bil sem,</i>	<i>/Ahogy vagyok, úgy voltam,</i>
<i>starí čert sem,</i>	<i>öreg ördög vagyok,</i>
<i>takíh hrncech varít</i>	<i>ilyen fazekakban főzni,</i>
<i>něvidel sem.</i>	<i>nem láttam./</i>

A gyermek meggyógyult, s a történetet – a hagyomány szerint – maga az apa mesélte el a falubelieknek.

E történet több szempontból figyelemre méltó. Míg Bükkszentkereszten nemcsak konkrétan nevezik meg, de el is képzelik, s ennek megfelelően leírják a gyermek elváltását, kicserélését megcselekvő mitikus lényt, a bakonycsernyei történetben a gonosz lény az *öreg ördög*, melynek alakja a szlovákok hiedelemvilágában is épp annyira kevésbé megfogható, mint a magyarban.⁹

A bükkszentkereszti történetekben a bűnös cselekedet, ennek megtorlása, s a megtorló lény kap hangsúlyt. A bakonycsernyeiben olyan elemek válnak hangsúlyossá, amelyek a váltott gyermek képzet európai párhuzamaira utalnak, s több szállal kötődnek a magyar változatokhoz is.¹⁰ Az úgynevezett irracionális gyógy módok alkalmazása a magyarországi szlovákok népi orvoslási gyakorlatában, titokban történik, (a titkosságra, a titoktartás szigorára utaló részletekre ezúttal nem térek ki) ha a páciens hallja is, meg is érti a gyógyító specialista által elmondott formulát, nem szokás közreadni, amíg a közösség hisz a szó gyógyító erejében. Legjobb tudomásom szerint így van ez általában véve a szlovák és a

⁷ Žiláková 1986. 123.

⁸ Dömötör 1981. 117.

⁹ Dömötör 1981. 97-99.

¹⁰ Dömötör 1981. 105.

magyar hagyományos kultúrában is, a népi orvoslást illetően. A titkosság nemcsak a ráolvasási formulára, de az eljárás egészére vonatkozik.

Míg az eddig említett betegséget okozó lények bizonyos értelemben viszonylag jól megragadhatóak voltak, akár cselekedeteik, akár más tulajdonságaik alapján, nagyobb bizonytalanságot sugall egy Pilisszántón lejegyzett adatom: ha a gyermek vörhenyben szenvedett, azt mondták rá *červená panna ho ofikla=ráfijit/ rálehel a piros kisasszony*. Más településről, sajnos, nincs erre a betegséget okozó lényre adatom. Lehet a betegség okozójának antropomorfizálása, vagy magának a betegségnek a personifikációja, amire van példa a magyarországi szlovákok népi gyógyászatában. Nem lehet azonban elvetni a magyar hatás lehetőségét sem: *szépasszony, kisasszony* képzete és a vele kapcsolatban emlegetett tárgyak.¹¹

A betegségek más csoportját okozhatják konkrét jelenségek, lények is, amelyeket az előzőekhez viszonyítva racionális alapozottságúaknak vélhetnénk, s kétségtelenül leírásuk tartalmaz racionális elemeket, az ok-okozati összefüggések is logikusak ezen esetek leírásában. Minden magyarországi szlovák településben jól gyűjthetők a mandulagyulladásra vonatkozó adatok, már a betegség gyakori előfordulása okán is. A mandulagyulladást világosan elkülönítik a megfázástól-náthától, melynek neve általánosan *nátka*, a dunántúli településeken *a nátká* mellett még *náčisko*. Ez utóbbi expresszív kifejezés, negatív értelemben valaminek a nagy mértékét fejezi ki. A mandulagyulladást az Alföldön *mat' űakfoge* kifejezéssel illetik, míg a Dunántúlon: *sčepi, spalli sčepi* – ez utóbbi szókapcsolat már a betegség okát is magában foglalja. A dunántúli szlovák településeken ugyanis úgy tartják, hogyha az illető rosszul fekvött, alvás közben leesett, lecsúszott a mandulája – *spalli, zešustli sa*. Ehhez kellett megválasztani a gyógymódot, fel kellett emelni. Meg kívánom még jegyezni, hogy az egészséges mandula neve a dunántúli szlovák falvakban *mandle, mandule* s ez általánosan is érvényes a magyarországi szlovák településekre. Az alföldi régióban nem nevezik meg a mandula lecsúszásának tényét, a gyógymódra utaló kifejezések is differenciáltabbak: *dvíhat űakfoge, dvíhat palás* (=a szápadlást), *masťit/vimast'it/tiskat' űakfoge/mandle* (=emelni, maszírozni/kenni, nyomkodni).¹²

Több tanulságos mozzanatot tartalmaz azonban a *lišaj*- ekcéma- vagy sömör-szerű bőrbetegség oka és gyógymódja a dunántúli szlovák falvakban és Dabason/ Sáriban gyűjtött anyagom tanúsága szerint.

A *lišaj* leginkább arcon alakult ki. Tüneteit az adatközlők úgy írják le, hogy száraz foltok keletkeztek a bőrön. Megkülönböztetnek száraz és nedves *lišajt*, ez utóbbiról azonban részletesebben nem szóltak. A *lišaj* keletkezését a következőképpen okolják meg: *liška*-nak neveznek a bakonycsérnyei szlovák nyelvjárásban egy lepkefajt (amelyet adatközlőim szerint a magyar köznyelv éjszakai lepkének nevez), s úgy vélik, szállodtak ezek a lepkék, s a szárnyukról lehulló por az emberek arcán bőrbetegséget idézett elő.

Ha a két szót – mint a magyarázathoz alapul szolgáló kiindulópontot – nyelvészeti tekintetben, szó szerkezeti szempontból vizsgáljuk meg, ez az okfejtés logikailag is helytálló. Itt ugyanis a népi nyelvi tudat azonos szótövet érez, amelyből képzővel a lepke neve esetében főnevet képez a szlovák nyelv, míg a betegség nevét egyszer ugyanilyen módon képzett főnévnek érzékeli, de ugyanezt a szót a gyógymóddal szolgáló ráolvasási formulákban csupán formai hasonlatosság alapján igének fogja fel (felszólító mód e.sz. 2. szem. alak). Ebből a logikai kapcsolatból kézenfekvően adódik az ismertetett magyarázata a betegség keletkezéséről.¹³

¹¹ Adatközlő: Szklenár Lőrincné Király Katalin, Pilisszántó, 1924. A gyűjtés időpontja: 1989-1990. Dömötör 1981. 82.

¹² Žiláková 1986. 122.

¹³ Žiláková 1986. 122.

A gyógymódra vonatkozó adatok alapján úgy vélhetnénk, kétfajta, racionális és ún. irracionális gyógymódokat is alkalmaztak. Mindhárom bakonyi szlovák településben úgy tudják, hogy korán reggel az ablaküvegen keletkezett nedvességet, párát le kellett törölni (egy fehér rongydarabra, vagy az ujjukra) s azzal kellett törölgetni a beteg bőrt. Jásdon és Szápáron még a következő ráolvasási formula is fennmaradt:

<i>Lišaj, lišaj, ňelišaj,</i>	<i>/Lisaj, lisaj, ne legyél,</i>
<i>pátek maso ňejídaj,</i>	<i>pénteken húst ne egyél,</i>
<i>Židé pátek maso jedá,</i>	<i>a zsidók pénteken húst esznek,</i>
<i>těbaŋech aj lišaj zedá.</i>	<i>téged is, lisaj, egyenek meg./</i>

A tardosi változatban a második két sor szövege némileg módosul:

<i>pátek maso Židé jedá,</i>	<i>/Pénteken a zsidók húst esznek,</i>
<i>ňech aj túto lišaj zedá.</i>	<i>Ezt a lisajt is egyék meg./¹⁴</i>

K. J. Erben 1863-ban kiadott népdalgyűjteményében a cseh népköltészet más műfajai is helyet kaptak, hasznosnak tartotta megörökíteni egyebek mellett némely betegségek gyógymódjait is, különösen ha ráolvasási formula is kötődött hozzájuk.¹⁵ Az ő leírásából tudjuk, hogy a dunántúli szlovák falvak az eljárás egészének csak egyes elemeit őrizték meg. A teljes eljárás a következő volt:

(A prózai részt csak magyar fordításban adom meg.)

„Reggel, amikor az ablakok megizzadtak, töröld le az izzadságot az ujjaddal, és azzal törölgesd a lisajt, eközben háromszor mondd el:

Lišeji, lišeji divokej!
nedělej se širokej:
židi v pátek maso jedí,
ať řě, lišeji taky snědí!”¹⁶

Az azonosság szembeötlő – a dunántúli szlovák falvak, a lakosság nyugatszlovák elszármazási helyeinél fogva, hagyományos kultúrájuk tekintetében számos szállal kötődnek a cseh-morva hagyományos kultúrához.¹⁷

A lisajnak, és fentebb ismertetett gyógymódjának egyéb kultúrtörténeti és nyelvészeti szövegtani tanulságai is vannak, azonban más okból tettem róla említést.

Grynaeus Tamás az Erdélyi Zsuzsanna 80. születésnapjára kiadott, „Nyisd meg, Uram, szent ajtódát...”¹⁸ kötetben megjelent írásában az énekelt varázsigékkel foglalkozik, s példákat hoz arra is, hogy némelyek a gyermekfolklórba tartoznak.¹⁸ A lisaj ráolvasással történő gyógyításával ezen a ponton szeretnék munkájához kapcsolódni. Dabas/Sáriból fiatalnak számító adatközlőtől való a következő adatom: Amikor kislányok voltak, kört alakítottak, körbejártak és ezt mondták:

<i>Lišaj, lišaj, d'elišaj,</i>	<i>/Lisaj, lisaj, ne légy,</i>
<i>do kostola vpišaj!</i>	<i>písálj a templomba!¹⁹</i>

¹⁴ Žiláková 1986. 123-124. 1990. 51.

¹⁵ Erben 1937. 421.

¹⁶ Erben 1937. 421.

¹⁷ Gyivicsán /Főszek./ 1996. 38.

¹⁸ Grynaeus 2001. 91-112.

¹⁹ Adatközlő: Szmrék Istvánné Mráz Ágnes, az 1985-ös gyűjtés idején kb. 45 éves.

Dallamát nem tudakoltam, úgy vélem azonban, hogy tánchoz szervesen hozzátartozik. Erre utalnak a gyűjtésemben meglevő *szeplőt hányó* varázsigék is, amelyeknél több helyütt felfedezhető valamiféle dallam, de mindegyiknél maga a ritmikus szövegmondás rendkívül lényeges. Erre utalnak az ilyenfajta szövegek:

*Lastovička, víčka,
moje ridzi na tvoje vajička!*²⁰

Az első sor *víčka* szavának nincs jelentése, ritmikai okokból van a szövegben. A ritmus fontosságát támasztja alá a legfrissebb adatom is, vajköpülő varázsigé:

*Huri, buri, /Huri,buri,
maslo hrudi, vajból röögöket,
a cmaričku, íróból
za ližičku! csak kiskanálnyit! /²¹*

Adatközlőm, édesanyám, az első sor hangutánzó szavaihoz azt a magyarázatot fűzte (kérdésem nélkül), hogy amikor a vajat köpülték, erős zajjal járt, zörgött, ezek a szavak a vajköpülés természetes zajait utánozzák.

Összegzésül: A betegségek okozói kapcsán bemutatott anyagom más szempontú (pl. orvostörténeti) elemzési módszerrel történő vizsgálata minden bizonnyal más összefüggéseket is feltárt volna, amelyek vélhetőleg a magyarországi szlovákok hagyományos kultúrájának az európai műveltséggel való kapcsolódási pontjait erősítették volna. Szándékomnak azonban a néprajzi szempontú, nyelvészeti megjegyzéseket sem nélkülöző elemzési mód tűnt megfelelőnek. Úgy vélem, ílymódon tudom a leginkább érzékeltetni azokat a sajátosságokat, amelyeket kisebbségünk hagyományos kultúrájának sajátos jegyeinek nevezünk- s amelyeket a népi orvoslás e néhány bemutatott eleme is reprezentál.

Irodalom

DÖMÖTÖR Tekla

1981 *A magyar nép hiedelemvilága*. Budapest.

ERBEN, Karel Jaromír

1937 *Prostonárodní česke písně a říkadla*. Praha.

GRYNAEUS, Tamás

2001 Incantationes. Énekelt varázsigék. In: „Nyisd meg, uralom, szent ajtódat...” Köszöntő kötet Erdélyi Zsuzsanna 80. születésnapjára. Budapest. 91-112.

DIVIČANOVÁ, Anna – GYIVICSÁN, Anna /főszerk./

1996 *Atlas ľudovej kultúry Slovákov v Maďarsku A magyarországi szlovákok népi kultúrájának atlasza*. Békésska Čaba – Békéscsaba.

HAAN, Lajos

1991 *Békés-Csaba. A város története a kezdetektől a XIX. század harmadik harmadáig*. Békéscsaba.

²⁰ Adatközlő: Hovorková-Sáková Anna. Nagybánhegyesen született 1896-ban, majd 1946-ban a lakosságcsere alkalomával Nededre települt át. A gyűjtés időpontja 1979.

²¹ Adatközlő: Zsilák Jánosné Csajági Mária, Nagybánhegyes 1923.

KOVAČEVIČOVÁ, Sonja (Szerk)

1970 *Dotazník I-III*. Centrum etnografického atlasu Slovenska pri Národopisnom ústave Slovenskej akadémie vied. Bratislava.

ŽILÁKOVÁ, Mária

1986 Z ľudového liečenia troch bakonských obcí. In: *Národopis Slovákov v Maďarsku* (6) 119-152.

ŽILÁKOVÁ, Mária

1990 Ľudové liečenie v obciach Šári a Mlynky. In: *Národopis Slovákov v Maďarsku* (VIII) 43-62.

ŽILÁKOVÁ, Mária

1995 Z ľudového liečenia Novej Huty (Bükkszentkereszt). In: *Národopis Slovákov v Maďarsku* (11) 123-134.

Zsilák, Mária

**The cause of illnesses – mythical creatures, illness demons
(According to a research work among the Slovaks In Hungary)**

The Slovaks living in Hungary chaff to the culture of their mother country with several elements of their traditional culture and their knowledge brought from the homeland. However, these factors changed throughout the years and the different environmental changes and the elements of the Hungarian peasant culture became the integral part of their traditions. These duality and the archaic elements make the culture of the Slovaks in Hungary special. The author introduces these specialities on the basis of her research work in popular healing and analyzes them from ethnographical point of view and the terminology from linguistic point of view. In the finishing part of the study she comments on the problems raised in the recently published essay of Grynáeus Tamás.